

края. Несмотря на декларирование органами власти ЗУНР (ЗО УНР) межнационального мира, согласия и партнерства, культурно-образовательные процессы на Покутье проходили в форме украинско-польской конфронтации и намерений украинско-еврейского диалога.

Ключевые слова: Покутье, образование, школа, Государственный Секретариат образования и религии, поветовый школьный совет, учительский съезд, украинско-еврейский отношения, украинско-польские отношения.

The formation of the educational centers of the Ukrainian people of the given land during the national liberation contests of 1918–1919 is traced in the article; the peculiarities of the legislative ensuring of the process of the national school development are studied; the relations of the Ukrainians with other ethnic communities in the national and cultural sphere are highlighted. In the result of the work the author has come to the conclusion confirming that residents of Pokuttya actively took part in the reformation of the national and cultural sphere following the norms of the official legislation of The West Ukrainian People's Republic; the work of the district school councils was various – from the organization of conducting the teachers' meetings, conferences to the convocations of preparatory courses for pupils, regulation of the teaching process of the district schools; in spite of the declaring international peace, concord and partnership by the authority of The West Ukrainian People's Republic there were cultural and educational processes in the form of the Ukrainian-Polish confrontation and intentions of the Ukrainian-European dialogue in Pokuttya.

Keywords: Pokuttya, education, school, State Secretariat of education and religion, district school council, teachers' meeting, Ukrainian-European relations, Ukrainian-Polish relations.

УДК 65.015.144:316.343.37“7124”(477) “193”
ББК 63.3 (4Укр)

Сергій Білан

ТРУДОВА АКТИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ ст.

У статті зроблено спробу розкрити процес зародження та поширення стахановського руху, який став втіленням працьовитості та ментальності українського селянства, серед сільської молоді України в 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, сільська молодь, стахановський рух, трудова активність.

Ефективне функціонування й розвиток агропромислового комплексу України значно залежить від раціонального розподілу й використання трудових ресурсів, серед яких чільне місце займає сільська молодь, оскільки лише високий рівень її трудової активності та зацікавленості в результатах своєї праці може забезпечити його відродження.

У цьому контексті особливого інтересу набуває період 30-х рр. ХХ ст., коли командно-адміністративна сталінська система, використовуючи жорстокі методи придушення найменшого опору партійному апарату, досягла надзвичайно високого рівня централізації управління економікою та усупільнення аграрного сектору з одночасним посиленням трудової ініціативи селян як основної продуктивної сили українського суспільства.

Вагомий науковий внесок у вивчення проблем трудових ресурсів, життєдіяльності сільського населення й підвищення ефективності сільськогосподарської праці на різних етапах розвитку України зробили такі вчені як Д.Абрамов, О.Бугуцький, М.Гнатенко, С.Калиниченко, В.Михайлик, М.Стеценко, Н.Ткач, Л.Уманський та ін. Однак складність і невичерпність проблем підготовки сільської молоді, її зайнятості та трудової активності в умовах реформування аграрного сектору й відсутності соціально-економічної стабільності потребує концептуально нового незаангажованого висвітлення та аналізу її історії.

У зв'язку із цим, метою статті є аналіз ставлення до праці сільської молоді України й формування її трудової активності, яскравим проявом якої стало змагання сільських працівників, яке розгорнулося в 1933–1939 рр.

На початку 30-х рр. ХХ ст. розвиток змагання в галузі сільського господарства був нерозривно пов'язаний зі зміною партійної і комсомольської роботи в сільській місцевості, а саме – з початком діяльності політвідділів, одним із основних завдань яких стало “підвищення трудової активності широких мас села”. Політвідділи МТС і радгоспів, які примусово складали списки ударників, а також застосовували методи економічного примусу до технічних працівників з метою ліквідації сезонності змагань в аграрному секторі, фактично керували справою ударництва в галузі сільського господарства. Так, завдяки такій роботі політвідділів лише в 1933 р. кількість ударників у кожній МТС зросла в середньому з 320 до 672 осіб [3, с.35].

Радгоспні робітками з метою доведення керівним органам, що ударництво поширюється й вони не дарма отримують зарплатню, зачисляли до ударників усіх, хто брав на себе певні зобов'язання і складав угоди, незалежно від результатів їх виконання. Таким чином, у господарствах УСРР у 1933–1934 рр. з'явилося багато псевдоударників, про що неодноразово йшлося на нарадах обкомів профспілок.

Спроби керівних органів виправити становище використанням елементів матеріального стимулювання: організація окремого харчування (“столи ударників”) і виплата трактористам 50% суми заощадженого пального, сприймалися адміністративним апаратом радгоспів і колгоспів з байдужістю й небажанням займатися цією справою, тому виробниче змагання в сільському господарстві УСРР до 1934 р. включно не набуло широкого розповсюдження й реального змісту, і навіть, незважаючи на приписки й значну кількість псевдоударників, відсоток участі сільськогосподарських працівників в ударництві був невисоким.

У період 1933–1934 рр. у радгоспах і МТС машини працювали непродуктивно, зокрема, трактори використовувалися не більше ніж на 40–50% їх потужності. Низька кваліфікація механізаторів і технічного персоналу зумовили масове псування техніки та її вихід з ладу. Зрівняльна оплата праці й незадовільні побутові умови руйнували трудову дисципліну, подавляючи виробничу активність працівників сільського господарства. Спроби уряду налагодити продуктивне використання машин за допомогою морального заохочення працівників і застосування репресій належного ефекту також не дали.

Представниками Першого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який проходив у Москві 15–19 лютого 1934 р., було прийнято звернення, яке містило заклик до всіх сільськогосподарських працівників розпочати змагання за краще проведення польових робіт, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, високу продуктивність худоби та краще використання машинно-тракторного парку. Серед колгоспників України цей заклик знайшов широкий відгук. Так, уже влітку 1934 р. із 46 сільських рад, 64 колгоспів, 162 польових бригад, 1 396 ланок Вінницької області в соцзмагання включились 42 сільради, у колгоспи, 116 бригад і 896 ланок [19, арк.198].

Значну роль у піднесенні трудової активності колгоспного селянства УСРР у 1934 р. відіграло Всеукраїнське комсомольське змагання за виконання й перевиконання норм виробітку під час сівби. Зокрема, включившись у цю справу, молодь Орининського району Вінницької області активно допомагала своїм колгоспам вчасно провести сільськогосподарські роботи. 535 чол. з 639 молодих людей, які взяли участь у змаганні, виконали й перевиконали встановлені норми, і в результаті район один з перших в області закінчив весняну посівну кампанію [9, с.19].

Поступовий вихід економіки країни з кризи й застосування елементів товарообігу зробили можливим затвердження відрядно-преміальної системи оплати праці технічних працівників. Постанова РНК СРСР від 5 березня 1934 р. “Про заробітну пла-

ту трактористів, комбайнерів і ремонтних робітників у зернових радгоспах” заборонила погодинну оплату праці. Вводилась пряма й необмежена відрядність, встановлювалися середні планові виробничі норми й премії-надбавки за їх виконання й перевиконання. Крім того, у 1934–1935 рр. були проведені заходи щодо матеріального стимулювання праці на інших сільськогосподарських працівників.

Постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 19 квітня 1935 р. “Про роботу комбайнів і оплату комбайнерів у радгоспах і МТС” та від 2 липня 1935 р. “Про оплату трактористів у радгоспах” визначили, що під час польових робіт комбайнерам заробітна плата буде виплачуватися за зібрані гектари, а трактористам – за оброблену площу. Крім того, денні й сезонні норми виробітку на один комбайн а трактор також регламентувались, а їх перевиконання заохочувалося грошовими преміальними надбавками. Комбайнерам встановлювалися натуральні премії зерном, які особливо подобались технічним працівникам, оскільки деякі з них на той час уже мали власну худобу й птицю. Обидві постанови також гарантували механізаторам роботу й після закінчення сільськогосподарського сезону, зокрема у ремонтній майстерні, з виплатою щомісячної заробітної плати – комбайнерам в розмірі 20–240 крб., а трактористам – 120–170. 5 березня 1935 р. була прийнята постанова РНК СРСР, яка містила дуже важливу вказівку щодо порядку оплати праці під час жнив, а саме “виплачувати заробітну плату комбайнерам на руки не менше одного разу в 5 днів” [17, арк.14, 73, 199].

Впровадження нової системи оплати праці, покращення організаційного забезпечення, а також спроба поліпшення матеріально-побутових умов життя сільськогосподарських працівників принесли позитивні результати. В 1935 р., уперше за період свого існування, зернорадгоспи успішно провели збиральні роботи, причому 97,1% засіяної площі було зібрано комбайнами. Крім того, терміни жнив значно скоротились, і якщо в 1934 р. косовиця продовжувалася 25–60 днів, то в 1935 р. – 16–27 днів. 63% комбайнерів виконали й перевиконали виробничі норми, відповідно за період жнив їх середньомісячний заробіток склав 600–800 крб. [12, с.127–128]. У більшості радгоспів, і навіть в тих, що перебували в скрутному фінансовому становищі, дирекція спромоглась організувати виплату заробітної плати без зволікань, у п’ятиденні терміни, і робітники наочно бачили результати своєї праці.

Трудовий ентузіазм колгоспного селянства 1935 р. вилився у масовий рух стахановців і новаторів сільськогосподарського виробництва, зачинателькою якого стала комсомолка М.Демченко – ланкова колгоспу “Комінтерн” Київської області, яка на Другому всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників дала слово виростити не менше 500 центнерів буряків з гектара. Під час збиральної кампанії 1935 р. вона дотримала своє слово, і її ланка збрала по 523 ц цукрових буряків з га, а ланка М. Гнатенко цієї ж артілі досягла ще вищого врожаю – 631 ц з га [24, арк.42].

Найбільший урожай цукрових буряків серед 37 п’ятисотенниць УРСР у 1935 р. збрала Г.Кошова, ланка якої на землях колгоспу “Червоний гігант” Велико-Половецького району Київської області збрала по 537 ц буряків з га [2, с.36]. Незважаючи на те, що збільшення виробництва цукрових буряків п’ятисотенницями було досягнуто за рахунок розширення посівних площ, а не раціонального використання землі, у зв’язку з впровадженням у колгоспне виробництво прогресивних технологій вирощування цукрових буряків, підвищенням їх врожайності та поліпшенням культури землеробства комуністична партія й радянський уряд тоді високо оцінили працю перших буряководів-стахановців. У цілому, 1935 р. на Україні було 30 ланок у 13 господарствах, які збрали понад 500 ц коренів з га [1, с.5], тому незабаром поряд з п’ятисотенницями-буряководами Х.Байдич (колгосп ім. Ворошилова Красилівського району Вінницької області), Г.Концибер (колгосп “Червона зірка” Миргородського району Харківської області), Г.Швидка (колгосп “Більшовик” Чемеровецького району) стали відомі імена стахановців і в інших галузях сільського господарства.

У 1936 р. стахановський рух у сільському господарстві УСРР набув ще більшого розмаху, оскільки в процесі підготовки до X з'їзду ВЛКСМ і IX з'їзду ЛКСМ у нього активно включилася молодь. Усього в республіці змаганням за високі врожаї було охоплено 718 колгоспів, 2 458 бригад та 46 961 ланку [16, арк.2].

Під час трудового суперництва колгоспів УСРР народилась ідея довести рекорд вирощування й збирання цукрових буряків до 1 тис. ц з га. Її ініціатором стала ланкова колгоспу “Червона Україна” Лозівського району Харківської області М.Пилипенко, яка зі своїми подругами збрала по 1 049 ц буряків з 1 га, усього цей рекорд у 1936 р. змогли подолати 50 ланок [21, арк.8]. У свою чергу зростання врожаїв буряків вимагало перебудови графіку вивезення їх з полів і доставки на цукрові заводи, тому серед водіїв МТС активного поширення набуло змагання за найшвидше вивезення технічної культури на приймальні пункти. Так, восени 1936 р. у Вінницькій області відзначилися Б.Постоловський (Городецька МТС) і бригада шоферів з Бабчинецької МТС, які виконали завдання на 225% [5, арк.4].

Трудове суперництво транспортників сприяло поліпшенню справи технічного обслуговування сільськогосподарської техніки, тому серед механізаторів поступово набуло поширення змагання за раціональне й високопродуктивне використання машин, у процесі якого зросла трудова активність трактористів і комбайнерів, які відмовлялись від застарілих норм і домагалися рекордних результатів.

У МТС з'явилися трактористи-тисячники й двотисячники – люди, які доводили річний виробіток трактора до 1–2 тис. га ріллі, що стало результатом не тільки підвищення рівня професійної майстерності, а й введення відрядної оплати праці механізаторів. Так, бригадир Гур'ївської МТС Одеської області І.Чабаненко при середньому виробітку на трактор 496 га довів його до 1 515 га, бригадир Грейгівської МТС цієї ж області Г.Димов – 1 450 га, а бригадир Старобешевської МТС Донецької області П.Ангеліна – 1 212 га. Подібних здобутків у тому ж році досягли бригади І.Острогляда з Білокуракинської МТС Донецької області, П.Непочатого з Якимівської МТС Дніпропетровської та інші стахановці-трактористи [14, с.24].

Поступово стахановський рух серед механізаторів став масовим, і у 1936 р. виробіток на один умовний 15-сильний трактор у республіці в середньому становив 537 га [13, с.139]. Відтак, виробниче змагання, яке вимагало застосування нової техніки, впровадження досягнень аграрної науки й практики та значного підвищення рівня фахових знань колгоспників, стало невід'ємною рисою сільськогосподарського виробництва. Особливо зацікавленими в здобутті нових сільськогосподарських знань були ланкові, бригадири, керівні колгоспні кадри, які були вимушені розв'язувати проблеми вирощування нових сільськогосподарських культур, підвищення їх урожайності, опанування нової сільськогосподарської техніки та поліпшення умов організації праці в сільському господарстві.

Заслугою стахановців у галузі сільського господарства стало не лише вчасне й комплексне застосування відомих у той період агротехнічних прийомів, а й виявлення ініціативи в розробці нових методів та форм, що потребувало наполегливого систематичного виробничого навчання. Колгоспники, вивчаючи досвід передовиків, підвищували агротехнічні знання й самі ставали передовиками сільського господарства, тому в 1936 р. працівники сільського господарства досягли нових успіхів. Так, якщо в 1935 р. в УСРР було лише 25 п'ятисотенниць, то в 1936 р. їх уже налічувалося понад 600, більше 1 400 ланок збрали від 500 до 1 000 ц цукрових буряків, а 48 – понад 1 000 ц з га [10, с.211].

Стахановський рух набув широкого поширення і в галузі тваринництва, зокрема, серед доярок, які включилися в змагання за високі показники у виробництві молока. Серед ініціаторів цього руху був колектив доярок з колгоспу ім. В. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області. Багато з них у 1936 р. надоїли більше ніж

3,5 тис. л молока від кожної корови, а доярка цього ж господарства Г.Харченко в 1937 р. досягла показника – 4 833 л [18, арк.125].

Крім змагання за підвищення продуктивності худоби, в колгоспах України в той час широко розгорнулася боротьба за збереження й вирощування молодняка. Тваринники України добилися в цій справі справді стахановських рекордів, зокрема, телятниця з колгоспу “Заповіт Ілліча” Новоодеського району Одеської області М.Кобилян виростила в 1935 р. 86 телят, найкращою свинаркою в Київській області була визнана М.Марчук, яка від кожної свиноматки одержала по 28 поросят і добилася приплоду – 1 700 кг [8, с.29].

Характерною рисою стахановського руху в українському селі було те, що він охопив усі галузі сільськогосподарського виробництва. Починаючи з 1936 р. значного поширення набув рух новаторів за вирощування високих урожаїв картоплі, кукурудзи, льону, коноплі та інших технічних культур. Так, великих успіхів у вирощуванні та збиранні картоплі добилися працівники Чернігівської області. У 1936 р. колгоспники артїлі ім. Жовтневої революції цієї області закликали картоплярів Ямпільського району зібрати по 525 ц картоплі з 1 га. У відповідь на цей заклик у трудове суперництво з вирощування високих врожаїв картоплі лише в згаданому районі включилися 435 ланок [7, с.8].

Водночас стахановський рух розгорнувся серед коноплярів і льонарів і набув особливого поширення в господарствах північних і центральних районів України. Значних результатів добилося ланка П.Погорілої з колгоспу “Зоря комунізму” Лубенського району Харківської області, яка в 1936 р. збрала й здала державі 24 ц коноплі з 1 га. У ланки Л.Тимошенко Глухівського району Чернігівської області, виявилися ще вищі досягнення, оскільки вона виростила по 35 ц з гектара цієї культури [11, с.21]. У 1936 р. в Україні 14 колгоспів і 21 бригада одержали понад 4 ц конопельного волокна, 7 колгоспів і 10 бригад – 3 ц з га лляного волокна, а 29 господарств виростили врожай бавовни по 5 ц з га [15, арк. 41].

З новою силою стахановський рух у сільському господарстві України розгорнувся “у зв’язку із святкуванням 20-ї річниці Жовтневої революції та виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР”, ініціатором якого виступили передові колгоспниці Дніпропетровської області, які 15 квітня 1937 р. звернулися до всіх сільськогосподарських працівників “зустріти знаменну подію новими досягненнями праці” [20, арк.17].

РНК УРСР і ЦК КП(б)У схвалили це звернення постановою від 16 квітня 1937 р. і визначили основні показники змагання. Встановлювалася “Всеукраїнська дошка пошани” для відзначення кращих колгоспів, а також спеціальні грамоти Наркомзему УРСР для нагородження передових колективів господарств і стахановців. 1 500 крб було виділено на преміювання провідних районів, колгоспів, МТС і радгоспів. Найкращі артїлі повинні були першими взяти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці [22, арк.3]. У результаті, сільські працівники брали нові, підвищені зобов’язання, і за право бути в перших рядах боролися майже 70% колгоспів України, а також 146 МТС і 43 радгоспи [23, арк.28, 31].

Протягом 1935–1937 рр. на Україні в соціалістичному змаганні взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70% усіх колгоспів УСРР), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальна кількість передовиків сільського господарства досягла 210 тис. чол. [4, с.17]. Однак, незважаючи на те, що в 1937 р. в УРСР було одержано 227,7 млн. ц зерна, підвищилися врожайність і валовий збір технічних й овочево-баштанних культур та більше, ніж у 2 рази зріс валовий прибуток на одного працездатного колгоспника, під час підбиття підсумків “соціалістичного змагання на честь 20-річчя Великого Жовтня” було викрито ряд недоліків в організації стахановського руху в галузі сільського господарства. Зокрема, відзначалося, що “часто увага керівних органів

зосереджувалась на двох-трьох тисячниках, а робота з основною кількістю стахановських ланок і бригад випадала з їх поля зору, недостатньо уваги було приділено й розгортанню соціалістичного змагання в галузі тваринництва” [4, с.19].

Незважаючи на успіхи новаторів сільськогосподарського виробництва у 1935–1937 рр., нова форма змагання, що передбачала масову боротьбу за високу культуру землеробства, найвищу організованість і продуктивність праці у сільському господарстві, в 1938–1939 рр. не набула масового характеру. Так, у липні 1938 р. з 12 зернових радгоспів Дніпропетровської області тільки 4 змогли подати відомості про виробниче змагання й стахановський рух. Зокрема, у зернорадгоспі “Червоний партизан”, виробничий колектив якого налічував 317 чоловік, стахановцями були лише 72 чоловіка (23%), а ударниками – 67 чоловік (21%) [6, арк.86]. Однак, під час перевірки представниками Дніпропетровського обкому профспілки виявилось, що ці дані було перебільшено й насправді виробничим змаганням було охоплено значно менше робітників.

Отже, результати, досягнуті під час розгортання масового змагання в аграрній галузі в 1935–1937 рр., переконливо довели, які невичерпні можливості закладені у творчій ініціативі українських селян. Стахановський рух увійшов в історію українського селянства яскравою сторінкою розквіту його ініціативи й творчих можливостей, яку вони як естафету передали поколінню новаторів сільського господарства. Однак командно-адміністративна система суперечила вільному, здоровому змаганням, перетворивши його на директивне суперництво. Великої шкоди руху ударників і новаторів сільського господарства України завдала регламентованість господарського життя українського села, прагнення партійно-державного апарату рекордів, “окозамилювання”, а інколи й навіть відвертий обман селян з боку партії і держави. Безсоромна експлуатація колгоспників, робітників радгоспів і МТС, здійснена шляхом виробничого змаганням, призвела до їх байдужості та дискредитації ідеї здорового трудового суперництва.

1. Алова Є. Радісно всміхається життя / Алова Є. // Колгоспниця України. – 1939. – № 2. – С. 5–6.
2. Гнатенко М. В. П'ятисотенниці / М. Гнатенко / за ред. М. Ковби. – К. : Політвидав України, 1975. – 158 с.
3. Давыдов Д. Роль политотделов в у кроплении колхозного строя / Д. Давыдов // На аграрном фронте. – 1935. – № 1. – С. 28–45.
4. Давыдова И. Д. Борьба партии за завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933–ю.1937 гг.) / И. Давыдова. – К. : Киевская книжная типография, 1970. – 32 с.
5. ДАРФ, ф. 5446, оп. 18, спр. 1333, арк. 1–22.
6. Там само, оп. 22, од. зб. 3060, арк. 63–92.
7. Демченко М. Н. Стахановська весна / М. Демченко // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 2. – С. 6–11.
8. Знатные люди животноводства. – Пятигорск : Орджоникидз. кр. изд., 1939. – 56 с.
9. Комсомол у боротьбі за високий врожай. – Вінниця : Більшовицька правда, 1935. – 24 с.
10. Лепа П. Стахановки свекловичных полей / П. Лепа, А. Титова // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 3. – С. 210–214.
11. Мороз Я. П. 3 года борьбы за высокий урожай конопли / Мороз Я. П., Рева И. В. – М., 1940.
12. Радгоспи та сільське господарство ВРП в 1934–1935 рр. / за ред. О. М. Асаткіна. – Х. : “Народне господарство та облік”, 1936. – 452 с.
13. Радянська Україна в цифрах: Статистичний збірник. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 356 с.
14. Світличний О. Насущні питання стахановського руху в МТС / О. Світличний // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 3. – С. 24–26.
15. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 12, арк. 40–44.
16. Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 435, арк. 1–51.
17. Там само, ф. 4860, оп. 1., спр. 4823. – 212 арк.
18. Там само ф. Р-27, оп. 14, спр. 61, арк. 1–162.
19. Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6265. – 252 арк.
20. Там само, спр. 6279. – 51 арк.
21. Там само, спр. 6360. – 40 арк.
22. Там само, спр. 6688. – 58 арк.

23. Там само, спр. 6845. – 54 арк.
24. Там само, спр. 7303. – 223 арк.

В статье сделана попытка раскрыть процесс зарождения и распространения стахановского движения, который стал воплощением трудолюбия и ментальности украинского крестьянства, среди сельской молодежи Украины в 30-х гг.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сельская молодежь, стахановское движение, трудовая активность.

The article attempts to uncover the process of nucleation and propagation of the Stakhanovite movement, which has become the embodiment of hard work and the mentality of the Ukrainian peasantry, among the rural youth of Ukraine in the 30s.

Keywords: agriculture, rural youth, the Stakhanovite movement, labor activity.

УДК 94 (477.75): 355.332
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1991–2012 рр.)

У статті проаналізовано військово-політичний вплив Чорноморського флоту на процеси становлення Української державності. Автор обґрунтовує, що Чорноморський флот протягом існування незалежної України відіграв роль форпосту Російської Федерації в Україні і посилював дезинтеграцію нашої держави.

Ключові слова: Автономна республіка Крим, Чорноморський флот, суспільно-політичне життя, дезинтеграція, сепаратизм, головна база флоту, військовослужбовці.

Одним із найбільш складних в етнополітичному плані і з точки зору дезинтеграційних ризиків регіонів України є Крим. Історія становлення Кримської автономії викликає значний науковий інтерес в українських дослідників. У процесі дослідження становлення й розвитку Автономної республіки Крим науковці певну увагу приділяли оцінці ролі російського Чорноморського флоту (далі – ЧФ) у геополітичних концепціях Російської Федерації (далі – РФ) та в кримському суспільно-політичному житті.

У книзі керівника прес-центру ВМС України М.Савченка “Анатомія неоголошеної війни” наводяться факти взаємодії командної ланки ЧФ із сепаратистськи налаштованими організаціями, партіями й президентом Криму. Автор приділив велику увагу висвітленню деяких аспектів діяльності російських спецслужб і розвідки ЧФ у Криму [21, с.174].

Дослідник І.Горобець вважає, що досягнення домовленостей стосовно флоту в 1997 р. пояснюється тим, що обидві сторони відмовилися від перебільшення значення Чорноморського флоту у військовій стратегії і визнали застарілість його матеріально-технічної бази. Крім того, внутрішні проблеми обох країн не дозволили мати такий тривалий і складний міждержавний конфлікт [7, с.58].

Учений І.Лосев досліджує особливості м. Севастополь і стверджує, що в місті тривалий час побутувала та й досі ще існує психологія російської військово-морської фортеці, російського етнічного анклаву, який завдяки допомозі Росії здатен існувати автономно навіть від Криму [20, с.25].

Позицію націонал-радикалів відстоював Я.Дашкевич, який пропонував шляхом співпраці з державами Чорноморського регіону домогтися демілітаризації Чорного моря з ліквідацією Чорноморського флоту [8, с.7].

Натомість кримський учений А.Мальгін вважає, що, на відміну від фіктивної територіальної суперечки за Крим, боротьба між Україною й Росією за володіння Чорно-